

Mimmu Rankanen

**LUONNOKSIA KUVATAIDETERAPIAN,
TERAPEUTTISEN KUVAN TEKEMISEN JA
KUVATAIDEOPETUKSEN SUHTEISTA**

Tutustuin kuvataideterapiaan osana opiskeluani kuvataideopettajaksi 1990-luvun alussa. Meri-Helga Mantere piti silloin kolmen lukukauden mittaista taideterapian syventymiskohdetta, jossa opiskelu tapahtui pienryhmässä hahmotaideterapian viitekehyksen mukaisesti (vrt. Mantere 1991). Tämä oli minulle uusi ja mullistava kokemus, joka poikkesi sekä menetelmiltään että herättämiltään vaikutuksilta kaikista aiemmin kokemistani taidekasvatustilanteista.

Aloittaessani ensimmäisessä työpaikassani Hämeenlinnan lasten ja nuorten kuvataidekoulussa halusin kiihkeästi tarjota kaikille muillekin saman käännteentekevän kokemuksen. Taivaita kurkottelevat jäsenymättömät terapeuttiset tavoitteeni ja toisaalta epävarmuuteni oppilaiden kohtaamisessa ja ryhmän hallitsemisessa aiheuttivat kuitenkin suurta ahdistusta. Tilanne ei paljon helpottunut, kun muutaman vuoden kulluttua siirryin opettamaan peruskouluun. Tavoitteenani oli edelleen terapeuttinen suhde oppilaisiin ja kuvien tekemiseen, mutta kokemus opetustyön käytännöstä, oma ammatillinen osaamiseni ja hallitsemani menetelmät eivät edelleenkään olleet riittäviä toteuttamaan haavettani.

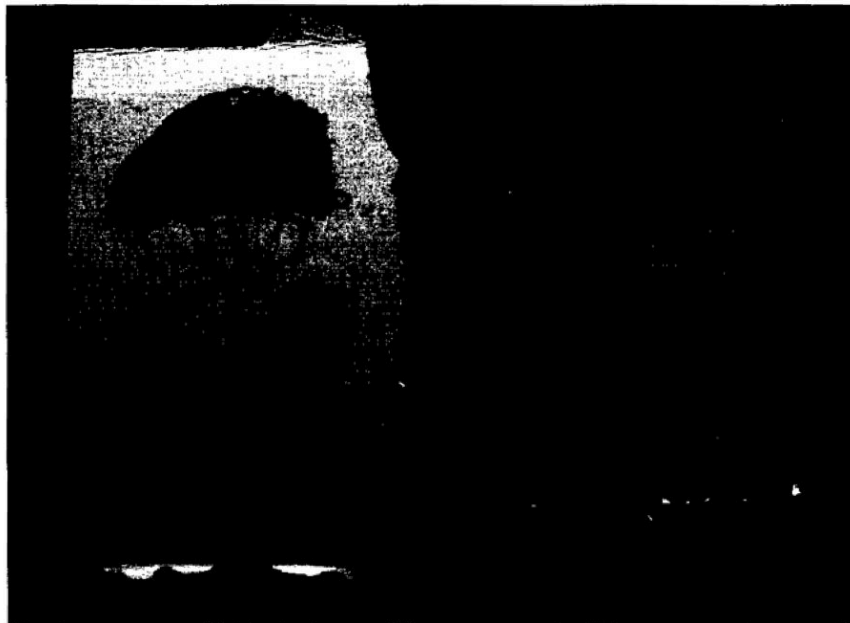
Selvitäkseni kriisistä hakeuduin Ihmissuhdetyö ry:n taideterapeuttikoulutukseen. Houkuttimena oli lisäksi se, että koulutukseen kuului

pakollisena myös oman terapian läpikäyminen. Pikkuhiljaa koulutuksen kuluessa aloin hahmottaa kuvataideterapian konkreettisia perusmenetelmiä ja periaatteita terapeutin näkökulmasta. Kuten kouluttajamme Louis van Marissing jaksoi aina korostaa: kyse on ammattitaidosta – käsityöammattista, jonka voi oppia vain tekemällä sekä tutkimalla ja kehittämällä omaa toimintaa. Vasta terapeuttikoulutuksen myötä minulle alkoi selvitä, että minun on tarpeellista erotella itsessäni kaksi osittain eri tavoin toimivaa ja eri tavoitteisiin pyrkivää ammatti-identiteettiä – kuvataideopettajan ja taideterapeutin.

Mitä on kuvataideterapia?

Kuvataideterapiaa toteutetaan Suomessa muutamien erilaisten psykologisten viitekehysten ja ihmiskäsitysten näkökulmasta. Suurin osa terapeuteista on käynyt psykodynaamiseen teoriaan perustuvan koulutuksen, mutta lisäksi toimii hahmotaideterapian, ekspressiivisen taideterapian ja steinerpedagogisen taideterapian koulutuksen saaneita terapeutteja. Yhteistä näille kaikille on kuvallisen työskentelyn ja kuvien tarkastelun käyttäminen terapiassa vuorovaikutussuhteen keinona.

Psykoterapiakoulutustyöryhmän muistiossa (2003, 15, 21–22) esite-

*"Lahja langenneelle" – kuvapari itseä ärsyttävästä asiasta ja sille annetusta lahjasta.
Hanni Parviainen. Vahaliidut n. 30x15cm. Kuva: Hanni Parviainen.*

Kuvasar

tään lu
rapia r
tavoitt
mista
usearr
naltae
veysal
laan v
Tä
rapiar
hinnä
heiser

Kuvasarja kasvatuksen aiheuttamista seksuaalisuuteen liittyvistä häpeän kokemuksista ja niistä vapautumisesta. Jari Koljonen. Vas. kuva: Kuivapastellit n. 50x35cm.

Oik. alakuva: pullopeitevähit n. 60x40cm.

Oik. yläkuva: pullopeitevähit n.120x80cm. Kuvat: Jari Koljonen.

tään luovien terapioiden jakoa kahden eri nimikkeen alle: *Taidepsykoterapia* määritellään terveydenhuollon ammatilliseksi toiminnaksi, jonka tavoitteena on auttaa mielenterveyden häiriöistä tai psyykkisistä ongelmista kärsiviä psykoterapialla, jossa terapiatyön välineenä on yksi tai useampi taiteellisen ilmaisun muoto. *Taideterapia* taas määritellään ennaltaehkäiseväksi, hoitavaksi ja kuntouttavaksi kasvatus-, sosiaali- ja terveysalan työksi, jossa taiteellista ilmaisua käytetään terapeutin ja potilaan vuorovaikutuksessa.

Tässä tekstissäni käsittelen kuvataideterapiaa lähtökohtanani taideterapian määritelmä ja ekspressiivisen taideterapian viitekehys. Puhun lähinnä ryhmissä tapahtuvasta työskentelystä, sillä se on yksilöterapiaa läheisemmin yhteydessä myös taidekasvatukseen.

Luovan prosessin yhteys taideterapiaprosessiin

Kanadalainen taideterapeutti ja tutkija Martina Schnetz (2005, 86–89) rinnastaa kuvataideterapiaprosessin kulun LeBoeufin viisiosaiseen luovan prosessin vaiheiden jaotteluun: *valmistautumis-, hautomis-, oivallus-, arviointi- ja päätösvaiheeseen*.

Prosessi alkaa valmistautumisvaiheella, jossa herkistytään erilaisille vaikutteille ja uteliaisuus herää. Kuvataideterapiassa aloitetaan työskentely usein siten, että terapeutti pyrkii synnyttämään leikillisen spontaanin ilmapiirin ja rohkaisee päästämään irti itsekriittisyydestä (ks. myös Mantere 2004). Terapeutti voi hyödyntää työskentelyn aloittamiseksi erilaisia materiaalikokeiluja tai työskentelyä silmät kiinni tai kehon ja molempien käsien liikkeestä lähtien. Tällainen työskentely herättää usein voimakkaita elämyksiä, tunteita ja muistoja, joiden sisältöön vaikuttavat elämäntilanne ja persoonallisuus. Kokemukset voivat olla yhdelle hyvin positiivisia ja toiselle taas ahdistavia ja pelottavia.

Hautomisvaiheeseen kuuluu kokemus ulkoisesta ja tietoisesta tapahtumattomuudesta. Samaan aikaan kuitenkin tiedostamattomat ideat törmäilevät ja niiden välille muodostuu yhteyksiä. Kuvaa tehdessä tapahtuu lähes automaattisesti tällaista sisäänpäin kääntymistä ja hiljentymistä, jota tulee kunnioittaa myös terapiatilanteessa. Tässä vaiheessa terapeutilta, ja usein asiakkaalta itseltäänkin, vaaditaan näennäisen tapahtumattomuuden sietokykyä ja kärsivällisyyttä antaa käynnistyneille prosesseille oma aikansa.

Oivallusvaihe on jännittävin ja palkitsevin osa luovaa prosessia, ja se koetaankin usein taianomaiseksi asioiden paikalleen lokahtamiseksi. Aiemmin irralliset, toisiinsa liittymättömät tai merkityksettömät osat muodostavatkin yllättäen syvästi merkityksellisen kokonaisuuden. Tätä vaihetta voisi kuvailla myös katarttiseksi kokemukseksi: tunteiden osuva ilmaisu taiteen keinoin tuottaa vapautumisen ja puhdistumisen kokemuksen. Schnetzin (2005, 204–206) mukaan tämän vaiheen riskinä ovat kuitenkin myös muista eristyminen tai hylkäämisen kokemukset, mikäli kuvat toimivat tekijälleen todellisuuden paon tai huomion hakemisen välineinä. Tällöin tekijä karkaa vaikeasti kohdattavia asioita tai käsittelemättömiä ongelmiaan omien luomustensa maailmaan. Kuvat voivat myös muuttua huomion hakemisen välineiksi, joilla saa ihailua tai herättää paheksuntaa. Tämä johtaa kuitenkin helposti noidankehään, jossa kuvien pitää muuttua yhä huomiota herättävämmäksi, mutta samalla pelkästään omana itsenä muilta saatu arvostus tuntuu vähenevän ja olo muuttuu yhä hylätymmäksi.

Arv
luovan
linta ty
ten vä
säksi e
ja ryh
tai sar
temuk
ten m
piin k
ja vak
len or
draam
Pä
märry
jon si
tasoil
piass
kuvia
saatta
malla
den,
L
ei ol
selle
tuks
ja ha
tavo
luot
että
paat
kok
voi
] mää
det
tera
tun
elä
pro

Arviointivaihe koetaan usein työläänä eikä erityisen houkuttelevana luovan prosessin vaiheena. Siihen kuuluvat itsekritiikki ja tietoinen valinta työstämisen arvoisten ja toisaalta hylättävien ideoiden ja luomusten välillä. Tämän vaiheen voi nähdä liittyvän kuvantekoprosessin lisäksi erityisesti jakamisvaiheeseen (vrt. Mantere 1996). Siinä terapeutti ja ryhmä vastaanottavat tekijän haluamalla tavalla – joko sanattomasti tai sanallisesti – kuvan ja sen tekemisen herättämiä aistimuksia, tunteita ja kokemuksia. Samalla mahdollistuu niiden henkilökohtaisten merkitysten tutkiminen ja järjestely sekä arviointi suhteessa laajempiin kokonaisuuksiin. Vaikka kokemus itsessään olisi hyvin voimakas ja vakuuttava, tärkeä osa kuvataideterapiaa on sen liittäminen vähitellen omiin toimintatapoihin ja todellisuuteen joko sanallisen, kuvallisen, draamallisen tai kehollisen eteenpäin työstämisen avulla.

Päätös vaiheeseen liittyy loppuunsaattamisen, eheytyksen ja ymmärryksen lisääntymisen kokemus. Tähän vaiheeseen sisältyy myös paljon sinnikästä ja huolellista työtä, jossa kokonaisuuden osia hiotaan eri tasoilla toimivammiksi ja myös toteutetaan käytännössä. Kuvataideterapiassa rikkautena onkin mahdollisuus katsoa aikaisemmin syntyneitä kuvia, rakentaa niistä kokonaisuus ja saavuttaa näin kokemus loppuunsaattamisesta. Kuvia voidaan tarkastella suhteessa toisiinsa havainnollamalla visuaalisten elementtien muutoksia sekä kuviin liittyvien tunteiden, ajatusten ja kokemusten muutoksia.

Luova prosessi, sen vähempää kuin kuvataideterapiaprosessikaan, ei ole yksinkertaisesti vaiheesta toiseen etenevä tapahtuma, vaan jokaiselle yksilöllinen kokemus, jossa eri vaiheet ovat vapaassa vuorovaikutuksessa keskenään. Jokainen vaihe tarjoaa moninaisia ulottuvuuksia ja haasteita, jotka voivat vaikuttaa ehyttävään taideterapiaprosessiin eri tavoin. Taideterapian onnistumiseksi on aluksi tärkeintä turvallisen ja luottamuksellisen ilmapiirin luominen. Myöhemmin on keskeistä se, että terapeutti ja ryhmä kykenevät vastaanottamaan ja pohtimaan empaattisesti myös hyvin intensiivisiä, vaikeita ja kipeitäkin kuvia, tunteita, kokemuksia ja ajatuksia. Ainoastaan siten niiden ilmaisu ja jakaminen voi olla ehyttävä kokemus.

Jotta kuvataideterapeutti kykenisi tukemaan prosessia ja ehkäisemään omaa loppuun palamistaan, henkilökohtainen työnohjaus ja taidetyöskentely ovat välttämättömiä. Luova prosessi tarjoaa myös taide-terapeutille toimivan menetelmän kohdata ja työstää esiin nousseita tunteita. Kuvataideterapian lähtökohtana on aina ongelman tai elämää häiritsevän ratkaisemattoman kysymyksen työstäminen. Tässä prosessissa taidetyöskentelyn rikkautena on toimia sekä nykyhetken

elämyksenä että tulevaisuuteen suuntautuvana, tyydyttävämpien toimintatapojen rakentajana.

Terapeuttisen ilmaisun kahdet kasvot

Terapeuttisuus on käsitteenä terapiaa väljempi. Se ei ole sidottu tiettyyn tilanteeseen, sillä terapeuttista kuvailmaisua voi tapahtua yhtä hyvin opetustilanteissa, itsekseen kuvaa tehdessä kuin kuvataideterapiatilanteissa. Kuvantekoprosessin terapeuttisuus määrittyy ainoastaan tekijän oman kokemuksen pohjalta – joku voi kokea itselleen terapeuttisena geometrysten muotojen piirtämisen lyijykynällä, toinen savimakkaroiden rullaamisen ruukkua varten, kolmas taas ekspressiivisen maalauksen paksuin värikerroksin. Kuvataideopettaja ei siis voi tässä mielessä rajata terapeuttisen kuvan tekemisen kokemusta, joka voi syntyä sekä tarkkaan rajattuja tehtäviä tehdessä että vapaaseen ilmaisuun pyrittäessä.

Usein on kuitenkin niin, että pyrittäessä työskentelemään kuvallisesti henkilökohtaiseen elämään tai omaan persoonallisuuteen liittyvien aiheiden parissa, lähestytään terapeuttisen kuvan tekemisen aluetta. Myös luovuuden vapauttamiseen, itsekritiikin vähentämiseen ja oman ilmaisun voimistamiseen liittyvät harjoitukset, esimerkiksi käsin maalaaminen tai saven muovailu silmät kiinni, johdattavat helposti terapeuttiseen työskentelyyn. Kuvallisesti hyvin tiukkaan rajatut tehtävät tuottavat taas enemmän hallinnan tunnetta kuin kokeileva spontaani ilmaisu. Siksi ne herättävät myös harvemmin omaan elämään liittyviä tunnekokemuksia tai oivalluksia.

Luovuuden terapeuttisuuteen liittyy vahvasti mielikuva luovan tekemisen hoitavuudesta. Kun joku kokemus on terapeuttinen, se on eheyttävä, hyvää tekevä ja hoitava. Monet kuvataideopettajat ja opettajiksi opiskelevat ovatkin kiinnostuneita taiteen terapeuttisesta käytöstä opetuksessa pyrkiessään tukemaan ja kehittämään oppilaiden ilmaisua, henkilökohtaista kasvua ja ryhmän vuorovaikutustaitoja. Taiteen tekemistä voi käyttää itsehoitona tai terapiana myös toisella tavalla. Rumuuden, rujouden ja sairauden ilmaiseminen voi toimia katarttisena, puhdistavana ja terapeuttisena kokemuksena. Tällä ei yleensä tarkoiteta sitä, että kuvantekijä tämän puhdistautumisen jälkeen kokisi olevansa ehyt ja onnellinen, vaan ennemminkin sitä, että tällainen ilmaisu on yksinkertaisesti tarpeellista omalle selviytymiselle ja mielenterveyden hoitamiseksi.

Tämä taideilmaisun terapeuttisuuteen sisältyvä kaksijakoisuus heijastuu myös kuvataideopetustilanteeseen. Usein tavoitteena on käyttää kuvaa terapeuttisesti pyrkien juuri hyvien, eheyttävien ja toisaalta omaa ilmaisua vapauttavien kokemusten saavuttamiseen. Samaan aikaan unohdetaan kuitenkin helposti ottaa huomioon itsen ilmaisun mahdollisesti paljastamat toiset – kipeät, pelottavat, ahdistavat ja haavoittuvat – kasvot. Kun ne näyttäytyvät kuvissa tai nousevat esiin työskentelyn tai kuvien katselun aikana oppilaiden välisissä vuorovaikutussuhteissa, ollaankin helposti alueella, missä opettaja ja koko muu opetusryhmä joutuu yllättäen kohtaamaan myös omia varjopuoliaan, avuttomuuttaan ja haavoittuvuuttaan, sekä miettimään miten reagoida esiin nousseisiin vaikeisiin asioihin. Vastaavanlaiseen tilanteeseen voidaan päätyä myös jonkin oppilaan oman kuvantekoprosessin nostaman kokemuksen kautta, vaikkei opettajalla olisi mitään pyrkimyksiä terapeuttisen ilmaisun suuntaan. Tällä en kuitenkaan missään tapauksessa tarkoita, että luovaa terapeuttista ilmaisua pitäisi jotenkin välttää sen vaarallisuuden ja voimakkuuden vuoksi, varsinkin kun se samanaikaisesti voi tuottaa korvaamattomia tyydytyksen, ilon, oivallusten, merkityksellisyyden ja kauneuden kokemuksia sekä toimia turvallisenä kanavana ilmaista, käsitellä ja jakaa itselle vaikeita, pelottavia tai hallitsemattomilta tuntuvia tunteita. Kiinnostavaa on sen sijaan pohtia sitä, mitkä tekijät vaikuttavat kokemuksen eheyttävyyteen tai epämielilyttävyyteen.

Eheyttävän terapeuttisuuden elementtejä kuvataideopetuksessa

Edellä esiteltyjä luovan taideterapiaprosessin vaiheita tarkastellessamme huomaamme, että terapeuttisessa ilmaisussa ongelmana eivät ole kuvat ja niiden jollain tavalla vaarallinen ilmaisu vaan se, kuinka kuvia, tunteita, kokemuksia ja ajatuksia vastaanotetaan ja työstetään eteenpäin, ja minkälaisessa psyykkisessä ympäristössä työskentely tapahtuu. Amerikkalainen taideterapeutti Judith Rubin määrittelee terapeuttisen psyykkisen ympäristön luomisessa keskeisiksi tekijöiksi pyrkimyksen yksilön aitoon kuunteluun ja ymmärtämiseen, sekä luovan itsemäärittelykyvyn kunnioittamiseen. "Ymmärtämällä, luomalla sopivan ympäristön, hyväksymällä ja kiinnittämällä huomiota huolen ja konfliktien aiheisiin, taide voi olla luokassa vahva ongelmien ehkäisyn väline yhtä hyvin kuin lapsen yksilöllisen kasvun parhaalla mahdollisella tavalla mahdollistava väline." (Rubin 2005, 313.)

Ymmärtävän ja kunnioittavan ilmapiirin lisäksi on siis tärkeää, että

vä kaksijakoisuus heit-
tavoitteena on käyttää
vien ja toisaalta omaa
een. Samaan aikaan
sen ilmaisun mahdol-
tavat ja haavoittuvat –
esiin työskentelyn tai
vaikutussuhteissa, ol-
tuu opetusryhmä jou-
n, avuttomuuttaan ja
da esiin nousseisiin
voidaan päätyä myös
taman kokemuksen
terapeuttisen ilmai-
ksessa tarkoita, että
sen vaarallisuuden
ikaisesti voi tuottaa
rkityksellisyyden ja
navana ilmaista, kä-
nattomilta tuntuvia
ä tekijät vaikuttavat

Kuvataideopetuksessa

arkastellessamme
na eivät ole kuvat
uinka kuvia, tun-
ään eteenpäin, ja
pahtuu. Amerik-
euttisen psyykki-
imykseen yksilön
emäärittelykyvyn
ympäristön, hy-
liktiä aiheisiin,
yhtä hyvin kuin
la mahdollistava
iis tärkeää, että

opettajalla on myös rohkeutta kohdata ja nostaa ryhmässä esiin ongel-
mallisia ja vaikeita aiheita, tapahtuipa se sitten kuvallisin keinoin tai sa-
nallisesti. Muuten voi valmiita kuvia katsottaessa toisinaan käydä niin,
että kuva jää irralliseksi ja käsittelemättömäksi "huudoksi tyhjyyteen",
jossa tekijä paljastaa jotain itsestään, mutta opettaja tai ryhmä ei kykene
ilmaisun empaattiseen vastaanottamiseen. Tällöin tekijälle saattaa pääl-
limmäiseksi jäädä hylkäämisen kokemus ymmärretyksi tulemisen ko-
kemuksen sijaan. Turvattomassa tai painostavassa ilmapiirissä tapah-
tuva omien kuvien ja kokemusten jakaminen tai niiden liian nopeasti
eteenpäin työstämiseen pyrkiminen ei myöskään ole hyvä vaihtoehto,
sillä tällöin oppilaille voi jäädä päällimmäiseksi hyvinkin voimakas hä-
peän tunne.

Taideterapeuttisessa työskentelyssä onkin erityisen tärkeä kiinnittää
huomiota ryhmän rajoihin ja turvallisuuteen, ottaa vakavasti omat ha-
vainnot ja tuntemukset ja toimia niitä kunnioittaen. Ajan puute, ope-
tettävien tavoitteiden runsaus, ryhmän suuruus tai turvattomuus ovat
tavallisia empaattista vastaanottamista haittaavia tekijöitä opetustilan-
teissa. Virpi Vesänen-Laukkanen (2004) korostaakin välttämättöminä
edellytyksinä eheyttävälle terapeuttiselle kokemukselle juuri kiireettä-
myyttä ja rauhallisia työskentelyolosuhteita sekä riittävän ajan varaa-
mista kuvien jakamiselle.

Myös ryhmän sisäisen vuorovaikutuksen ongelmiin on mahdollista
puuttua taiteen terapeuttisin keinoin. Englantilainen taideterapeutti ja
opettaja Marian Liebmann (1996, 2–3) nimeää taiteen erityisominais-
uuksiksi ristiriitatilanteiden käsittelyssä sen luovuutta ja tunteita ak-
tivoivan kokonaisvaltaisuuden. Taiteen avulla on mahdollista sekä sa-
maistua muiden näkökulmiin ja nähdä asioita uudesta perspektiivistä,
että ymmärtää ja ratkaista vuorovaikutuksen ongelmatilanteita sanatto-
man kommunikaation avulla. Koska ristiriidat ovat usein seurausta sa-
nallisten vuorovaikutustaitojen puutteesta, ryhmän jäsenet pääsevät
taidetta tekemällä aktiivisesti harjoittelemaan yhdessä työskentelyä ja
voivat löytää palkitsevia toiminnallisia vuorovaikutuskeinoja. Ristiriita-
tilanteet itsessään eivät Liebmannin mukaan ole haitallisia, mutta niitä
ratkotaan usein negatiivisella ja tuhoavalla tavalla rakentavan ja palkitse-
van toimintatavan sijaan. Jotta kykenisimme käyttämään taidetta raken-
tavalla tavalla myös tällaisissa räjähdysherkissä tilanteissa, korostuukin
yhä uudelleen omakohtaisen menetelmien tuntemuksen välttämättö-
myys ja tarvittaessa myös työnohjauksen antama tuki.

Kuvataideopettajan rooli, opetusmenetelmät ja tavoitteet poikkeavat
taideterapeutin roolista, menetelmistä ja tavoitteista. Tästä syystä kuvan

tai sen teemojen työstäminen henkilökohtaisella tasolla normaalissa opetustilanteessa on eri tavalla haasteellista kuin taideterapiatilanteessa. Kuvan tekeminen kuitenkin koskettaa ja liikuttaa aina sekä kehoa että mieltä. Siksi taideterapeuttinen työskentely on tarpeellista myös kuvataideluokassa. Herkkä, itseään kuunteleva opettaja, jolla on rohkeutta toimia havaintojensa mukaan ja lisäksi käytössään omakohtaisesti koetun terapeuttisen kuvatekoprosessin tarjoamaa ymmärrystä ja menetelmiä, kykenee tällaiseen opetukseen. Inkeri Sava (2004) on käsitellyt artikkelissaan "Kasvattajan oikeus – ja vastuu – omaan elämään" opettajan itsymmärryksen merkitystä ja sitä tukevia taiteellisia ja työhajauksellisia keinoja, jotka ovat olennaisia työvälineitä erityisesti terapeuttiseen lähestymistapaan pyrkiville kuvataideopettajille. Ajan suominen omakohtaiselle luovalle taidetyöskentelylle ja oman tekemisen pohtimiselle onkin taidekasvattajalle –yhtä hyvin kuin taideterapeutille – avain sekä kipeisiin ja kasvattaviin kohtaamisiin oman epätäydellisyyden kanssa että iloon, mielekkyyteen ja oivalluksiin.

Lähteet:

- Liebmman, Marian (toim.) 1996. *Arts Approaches to Conflict*. Lontoo & Philadelphia: Jessica Kingsley publishers.
- Mantere, Meri-Helga 1991. Mielen kuvat. Kuvallinen ilmaisu terapeuttisessa kontekstissa. Helsinki: Taideteollisen korkeakoulun julkaisusarja Ag.
- Mantere, Meri-Helga 1996. Opettajana ja terapeuttina. Kuvataideterapia heijastuspintana. Teoksessa Liisa Piironen & Antero Salminen (toim.) *Kuvitella vuosisata. Taidekasvatuksen juhlakirja*. Helsinki: Taidekasvatuksen osasto. Taideteollinen korkeakoulu. 54–59.
- Mantere, Meri-Helga 2004. Sielun ruokaa. Ajatuksia taiteen terapeuttisuudesta. Teoksessa Ahti Isomäki & Raisa Laurila-Hakulinen (toim.) 2004. *Sivusta katsoen*. Savio: Hyvinkään taidemuseon julkaisuja no 24. 58–73.
- Psykoterapiakoulutuksen työryhmä 2003. Psykoterapiakoulutustyöryhmän muistio. Opetusministeriön työryhmämuistioita ja selvityksiä 2003:6. Helsinki: Opetusministeriö.
- Rubin, Judith A. 2005. *Child Art Therapy*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Schnetzer, Martina 2005. *The Healing Flow: Artistic Expression in Therapy*. Lontoo & Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Sava, Inkeri 2004. Kasvattajan oikeus – ja vastuu – omaan elämään. Teoksessa Inkeri Sava & Virpi Vesänen-Laukkanen (toim.) *Taiteeksi tarinoitu oma elämä*. Jyväskylä: PS-kustannus. 42–58.

solla normaalissa
terapiatilanteessa.
a sekä kehoa että
sta myös kuvatai-
on rohkeutta toi-
ohtaisesti koetun
ä ja menetelmiä,
käsitellyt artikke-
län” opettajan it-
a työhjaukselli-
ti terapeuttiseen
suominen oma-
sen pohtimiselle
ille – avain sekä
lisyyden kanssa

ntoo & Philadel-

a terapeuttisessa
rja Ag.
deterapia heijas-
(toim.) *Kuvitella*
atuksen osasto.

peuttisuudesta.
) 2004. *Sivusta*
-73.
tutustyöryhmän
ää 2003:6. Hel-

y & Sons.
Therapy. Lontoo

ään. Teoksessa
tarinoitu oma

Vesänen-Laukkanen, Virpi 2004. Katson ulos kuvastani. Teoksessa Inkeri Sava & Virpi Vesänen-Laukkanen (toim.) *Taiteeksi tarinoitu oma elämä*. Jyväskylä: PS-kustannus. 59-76

Taideteollisen korkeakoulun taidekasvatuksen opiskelijat ovat tehneet artikkelin kuvituksena olevat työt taideterapian opintojaksolla.